

ATION KÖNYVEK

1.

Conversio

Az Eötvös Loránd Tudományegyetem
Bölcsészettudományi Karán
2011. szeptember 22–23-án tartott
vallástudományi konferencia előadásai

DEZSŐ CSABA, FÖLDVÁRY MIKLÓS ISTVÁN,
KOMORÓCZY SZONJA RÁHEL, SZOMBATHY ZOLTÁN,
VARGA BENJÁMIN és VÉR ÁDÁM
közreműködésével szerkesztette

DÉRI BALÁZS

Eötvös Loránd Tudományegyetem
Bölcsészettudományi Kar
Vallástudományi Központ
Budapest, 2013

Megtért-e Luther 1517 előtt?

A „toronyélmény” mint reformációtörténeti probléma*

Ittész Gábor

Luther megtérése az elmúlt száz év Luther-kutatásának egyik legvitatottabb, de legalábbis legtöbbet tárgyalt kérdése. A szakirodalomban máig meghatározó paradigma szerint a reformátor életrajzi mozzanatai közül a „reformációi áttörés” néven ismert — és a továbbiakban közelebbről definiálendő — epizód értelmezhető a megtérésé-ként. Dolgozatomban arra vállalkozom, hogy ezt a megközelítést — munkahipotézis-ként előzetesen elfogadva — belülről problematizáljam, és ehhez a fenti alcím igyekszik pontosan kijelölni a vizsgálódás kereteit. Nem célom tehát sem az, hogy Luther megtérésének kérdéskörét kimerítően tárgyaljam, sem pedig az, hogy magát a reformációi áttörés tartalmát elemezzem, és ezt a mozzanatot megpróbáljam pontosan elhelyezni Luther reformatori fejlődésének teológiai kontextusában. A rendelkezésre álló keretek között mindkét vállalkozás megvalósíthatatlan feladat elé állítana. Mindössze azt kívánom megmutatni, hogy szükség van — és hogy miért van szükség — paradigmaváltásra Luther megtérésének, illetve reformátorrá válásának értelmezésében.

Hogy Luther megtért, ahhoz aligha férhet kétség, hiszen ennek a megtérésnek köszönhetjük a reformációt.¹ Ha nem tért volna meg, szép csendesen leélt volna szerzetesi–professzori évtizedeit Wittenbergben, majd lelkét kilehelve a feledés homályába merült volna. A „mi lett volna, ha...” kérdésére még visszatérek, de azt mindenképpen tudjuk, hogy a dolgok máshogy alakultak: Luther vallási felfogása (és ezzel összefüggésben vallási gyakorlata), Isten-kapcsolata radikálisan megváltozott, s ennek egyháztörténeti mércével mérve is korszakalkotó következményei lettek. A változás, amely Lutherban végbement, nyilvánvalóan kimeríti a konverzió fogalmát — a feladat mindössze a történetek rekonstrukciója és elemzése, értelmezése. És itt kezdődnek a bonyodalmak.

Mielőtt a részletekre térek, még egyszer hangsúlyozom: Luther megtérésének *ténye* önmagában nem vitatott. Vagyis az nem kérdés, hogy Lutherral történt valami, amit a szó fent (és a konferencia meghívójában) vázolt értelmében megtérésnek tekinthetünk. A kérdés sokkal inkább az, hogy mit jelent az, hogy Luther megtért.²

* A tanulmány a Bolyai János Kutatási Ösztöndíj támogatásával készült (BO/233/11).

¹ Ez az állítás önmagában nem előfeltételezi az említett uralkodó megközelítést (vö. alább, 377).

² Tanulmányom címében éppen ezért az időhatározón van a hangsúly: megtért-e Luther 1517 — vagyis a reformáció kezdetének hagyományos dátuma — *előtt?*

A „toronyélmény”

A kérdés megválaszolásában az elsődleges nehézséget nem a források *prima facie* hiánya jelenti. Élete vége felé, latin műveinek gyűjteményes kiadásában reformátori pályafutására visszatekintve Luther maga meséli el sorsfordító élményének történetét. Ez minden idevágó vizsgálódás alapszövege, ezért érdemes hosszabban idéznünk:

Valami egészen különös éggő vágyakozás fogott el, hogy Pál apostol római levelét megértsem. Ennek azonban akadálya volt. A világért sem szívem vérének hidegsége, hanem egy igehely, mégpedig a [R]ómai levél 1. részének 17. verse: „Isten igazsága jelentetik ki abban”. Ugyanis gyűlöltem ezt az igét: „Isten igazsága”, mivel — az összes egyházi tudósok szokása és szóhasználata szerint — azt tanultam, hogy ezt bölcselileg kell értelmezni, mint úgynevezett alaki, vagy cselekvőleges (activ) igazságot, mely szerint Isten igaz és megbünteti a bűnösöket s igazság nélkül szűkölködöket.

Én pedig az igaz és bűnösöket büntető Istent nem szerettem, sőt ellensége voltam neki. Ugyanis bármennyire kifogástalan volt is mindenkori szerzetesi életem, Isten előtt bűnösnek éreztem magam, lelkiismeretem állandóan háborgott és semmiképpen sem tudtam abban bizakodni, hogy őt az én elégtételeim kiengesztelik. Így én haragudtam Istenre s ha nem is volt bennem hallgatag káromlás, nagyon erősen zúgolódtam Isten ellen. Ezt mondtam: Hát nem elég, hogy a nyomorult és örökre elkárhozott bűnösöket az eredeti bűn következtében mindenféle baj terheli a tízparancsolatbeli törvény által, — nem, ez az Isten az evangéliummal a régi szenvedésre még új szenvedést halmoz és az evangéliumban is az ő félelmetes igazságát és haragját tárja fel! Így toporzékoltam, dühös, felzaklatott lélekkel és az idézett íráshelyeknél kíméletlenül viaskodtam Pállal; emésztő vágy égetett, vajha megtudhatnám, mit is akar itt Pál apostol.

Ez mindaddig tartott, míg végül hosszú napokon és éjszakákon át tépelődvén, Isten kegyelméből az igék belső összefüggésére fordítottam figyelmemet. Éspedig: „Istennek igazsága jelentetik ki abban... miképpen meg van írva: Az igaz ember pedig hitből él.” Ekkor Isten igazságát úgy kezdtem értelmezni, mint azt az igazságot, melyben az igaz ember Isten ajándékozása folytán él, mégpedig hitből. Most kezdtem megérteni, hogy ennek az igének: az evangéliumban Isten igazsága jelentetik ki, az az értelme, hogy ti. ez az igazság elfogadott (passiv) igazság, mellyel minket a kegyelmes Isten igazzá tesz a hit által, amint megíratott: „Az igaz ember hitből él”.

Ekkor úgy éreztem, mintha teljesen újjászülettem volna, s mintha tárt kapukon át magába az Édenkertbe léptem volna be. Erre előttem az egész Szentírás más értelmet nyert. Ezután emlékezetből átfutottam az egész Szentírást és egyéb kifejezésekből is összegyűjtöttem az idevágó igéket. Így pl. „Isten munkája”, ti. az a munka, amelyet Isten véghezvisz bennünk; „Isten ereje”, mellyel ő minket megerősít; „Isten bölcsessége”, mellyel ő minket bölcsékké tesz; „Isten erőssége”, „Isten üdvössége”, „Isten dicsősége”.

Amennyire előzőleg az „Isten igazsága” kifejezést gyűlöltem, annyira nagy lett most az a szeretet, mellyel ezt az én legkedvesebb ígémet megtapasztaltam. Így Pál apostolnak ez a mondása számomra valóban az Édenkert kapujává lett. Később olvastam Augustinusnak a „Lélek és betű” című könyvét, melyben várakozásom ellenére azt találtam, hogy „Isten igazságát” ő is hasonlóan értelmezi, ti. annak az igazságnak, mellyel Isten ruház fel bennünket, amikor megigazít minket. Ő ugyan ezt nem részletezi és Krisztus igazságának nekünk ajándékozásáról nem mond meg mindent világosan. Augustinus mégis azt akarta, hogy Isten igazságát olyan igazságként tanítsák, amellyel mi igazakká tétetünk.³

³ VIRÁG Jenő: *Dr. Luther Márton önmagáról*. Ordass Lajos Baráti Kör, Budapest é. n. [1992⁴ (1937¹)] 73–75. Vö. Eric W. GRITSCH: *Isten udvari bolondja. Luther Márton korunk perspektívájából*. Ford. Böröcz Enikő. Luther Kiadó, Budapest 2006 [1. amerikai kiad. 1983] 36–37. A német eredet-

A beszámolóból kibontható fontos adalékokra — például a R 1,17 jelentőségére és az Augustinus-utalásra — érdemes lesz majd közelebbről is odafigyelnünk, elsősorban azonban azt kell világosan látnunk, hogy Luther itt egy radikális fordulat történetét beszéli el. A történet leegyszerűsített sémája: harag, zúgolódás Isten ellen — paradigmaváltás (új szövegértelmezés) — újjászületés. Vagy még egyszerűbben: gyűlölet helyett szeretet — méghozzá úgy, hogy az érzelem tárgya változatlan marad. Mivel ez a tárgy egy szentírási szakasz, és ezen keresztül maga Isten — a szakasz második bekezdése egészen konkrétan Istent teszi meg a „nem szerettem” tárgyává —, a leírt változás nyilvánvalóan felfogható megtéréstörténetként.

Asztali beszélgetései-ben Luther már e késői, 1545-ös visszaemlékezés előtt is többször felidézte életének ezt a meghatározó mozzanatát:

„Igaz” és „Isten igazsága” ezek az igék villámcsapásként hatottak lelkiismeretemre. Megborzadtam, amikor hallottam őket. De amint egyszer ebben a toronyszobácskában tépelődtem ezek fölött az igék fölött: „Az igaz ember hitből él” (Róm 1, 17) és „Isten igazsága”, Isten kegyelméből azt gondoltam: Ha nekünk, mint igazaknak, hitből kell élnünk, és ha Isten igazsága minden hívőnek üdvösségére van, akkor az nem lehet a mi érdemünk, hanem csak Isten irgalmassága. Mert Isten igazsága az az igazság, mellyel minket Krisztus által igazzá tesz és megvált. Így ezeket az igéket megszerettem. A Szentírás értelmét ebben a toronyban tette világossá előttem a Szentlélek.⁴

Mivel itt Luther egyértelműen a wittenbergi kolostor toronyszobájába helyezi a történetet, a szakirodalomba „toronyélmény” néven vonult be az epizód. A feladat tehát ennek a történetnek az értelmezése. Három — látszólag — egyszerű kérdésre keresünk a választ immár száz éve: mikor, hol, és mi történt? A XX. század eleje óta számos válaszjavaslat született, de közmegegyezésre egyelőre kevés esély látszik.

A *hol?* kérdése annyiban válik izgalmassá, hogy más változatban Luther „kloákát” említ,⁵ azaz a kolostor árnyékszékét jelölte meg az áttörést jelentő felismerés keletkezési helyéül. Olyan nagy formátumú tudósok, mint Erik Erikson és Heiko Oberman, jelentős tanulmányokat szenteltek ennek a részletnek.⁶ Ugyanakkor érdemes

tihez ld. WA 54:185.14–186.20 (= „Vorrede zum ersten Band der Gesamtausgaben seiner lateinischen Schriften, Wittenberg 1545” [„Előszó latin műveinek gyűjteményes kiadásához”]).

⁴ VIRÁG (3. jz.) 72. A német eredetihez ld. WA TR 3:228.24–32 (= Nr. 3232.c, 1532. jún. 9.–júl. 12.). Vö. WA TR 4:72.27–73.5 és 73.15–24 (= Nr. 4007, 1538).

⁵ WA TR 3:228.23 (= Nr. 3232.b, 1532. jún. 9. – júl. 12.).

⁶ Erik H. ERIKSON: *Young Man Luther. A Study in Psychoanalysis and History*. Norton, New York — London 1993 [1958¹] 201–206 (magyarul: Uő [ford. Erős Ferenc]: „A fiatal Luther. Tanulmány a pszichoanalízisről és a történelemről”, in Uő: *A fiatal Luther és más írások*. Gondolat, Budapest 1991. 7–400). Heiko A. OBERMAN: *The Reformation. Roots and Ramifications*. Ford. Andrew C. Gow. Eerdmans, Grand Rapids 1994. 93–101. Vö. Uő: *Luther: Man between God and the Devil*. Ford. Eileen Walliser-Schwartzbart. Yale University Press, New Haven — London 2006 [1. német kiad. 1982] 154–156 és Richard MARIUS: *Martin Luther. The Christian between God and Death*. Belknap — Harvard University Press, Cambridge, MA — London 2000 [1999¹] 190.

azt is észben tartani,⁷ hogy egyrészt Luther dolgozószobája ugyanabban az — azóta elpusztult — toronyban volt, mint a véce, másrészt Márton doktor alkalmasint az egész földi életet is „kloának” nevezte, tehát a szó átvitt értelemben értendő (vagy legalább úgy is érthető).⁸ Úgy gondolom, a konkrét helyszín kérdése ma már kívül esik a történelmi igazolhatóság körén, s a „toronyélmény” értelmezése szempontjából erősen másodlagos. Bár talán sokan átéltük, hogy a legjobb ötletek a vizesblokkban pattannak ki az agyunkból, a többféle utalás eredőjeként nekem úgy tűnik, Lutherban az életformáló felismerés a *Biblia tanulmányozása közben* született meg, tehát valószínűleg a dolgozószobájában — még ha történetesen esetleg éppen egy rövid egészségügyi szünetben formálta is meg a maga számára először az új értelmezést. Bármennyire is szegényebbek leszünk egy pikáns részlettel, a visszaemlékezésekben aligha a pontos helyszín, mint a kontextus — a Szentírásban való elmélyülés — az állandó (és fontos) elem.

Egy évszázados vita

Sokkal nehezebb dolgunk lesz a *mikor?* kérdésével. Ami első olvasatra is feltűnik az eddig idézett forrásokban: Luther nem keltezi az eseményt. Ahogy jeleztem azonban, az idézett szakasz egy hosszabb visszaemlékezés keretébe illeszkedik, és éppen a kiemelt részlet előtt arról beszél Luther, hogy visszatért a zsoltárok értelmezéséhez, miután a Római, a Galata és a Zsidókhoz írt levélről szóló előadásait befejezte.⁹ Ezek az utalások (bár a magyar fordításokból rendre kimaradnak)¹⁰ ígéretes kiindulási pontként szolgálhatnak a datálás kérdésében — azonban több kérdést vetnek fel, mint amennyit megválaszolnak. Luther az epistolákról tartott korai előadásai után a Zsoltárok könyvéhez való *visszatérésről* beszél: ez azt jelenti, hogy az 1519-ben megkezdett (és *Operationes in Psalmos* címen ismert) *második* előadássorozatra utal. Ugyanakkor Augustinus *De spiritu et littera*-ját már a Római levélről szóló előadásai elején idézi, tehát ha saját értelmezése ebből nyert *megerősítést* — ahogy azt a fenti hosszabb idézet végén olvastuk —, akkor a fordulatnak már korábban be kellett következnie.¹¹ Ráadásul a latin eredetiben az a mondat, amely átvezet a történelmi kontextusból a fordulatot jelentő élmény leírásába,¹² tartalmaz egy többféle értelmezésre lehető-

⁷ Helmar JUNGHANS: *Wittenberg als Lutherstadt*. Union, Berlin 1979. 80–83, kül. 82. Vö. Martin BRECHT: *Martin Luther. His Road to Reformation, 1483–1521*. Ford. James L. Schaaf. Fortress, Minneapolis 1993. [1. német kiad. 1981] 226 és MARIUS (6. jz.) 190.

⁸ WA TR 4:191.31f (= Nr. 4192, 1538. dec. 12. és 17.). OBERMAN (6. jz., *Reformation*) 95.

⁹ WA 54:185.12–14 (= „Vorrede 1545”).

¹⁰ Vö. GRITSCH (3. jz.) 36. LMM 1:11–12. VIRÁG (3. jz.) 73.

¹¹ WICZIÁN Dezső: *Luther mint professzor. Professzori munkája a wittenbergi egyetemen különösen első előadásai alapján*. Reprint. Magyarországi Luther Szövetség, Budapest 1996 [1930¹] 53–54.

¹² „Valami egészen különös égő vágyakozás fogott el, hogy Pál apostol római levelét megértsem”, VIRÁG (3. jz.) 73; vö. GRITSCH (3. jz.) 36. Az eredetiben: *Miro certe ardore captus fueram cognoscendi Pauli in epistola ad Rom.* (WA 54:185.14–15 = „Vorrede 1545”)

séget adó nyelvtani szerkezetet. A benne szereplő *captus fueram* alakot — bár egyrészt tekinthető a szabályos *captus eram* alakváltozatának¹³ — többen kettős plusquam-perfectumnak tekintik, és az elbeszélés idősíkját megtörő, korábbi időpontra vonatkozó visszaulálasként értelmezik.¹⁴ Fölmerül tehát annak a lehetősége is, hogy kései visszaemlékezéseiben a reformátor valójában az első zoltárelőadásaira gondolt, miközben a másodikról beszélt.¹⁵ (Ne felejtjük el, a latin előszó mintegy három évtizeddel az események után írt visszatekintés!)

Éppen itt jelentkezik egy újabb ellentmondás, illetve feszültség a forrásokkal kapcsolatban. Az esemény rekonstruálásához kétféle forrás áll rendelkezésünkre: egyrészt közvetlen (explicit) források, Luther saját visszaemlékezései, ezek azonban mind későbbiek. Másrészt pedig vannak korai forrásaink, Luther művei, amelyek az eredeti történet idején keletkeztek, de ezek közvetettek (implicitek), legfeljebb kifejezik a sorsdöntő eseményt, de nem nevezik meg. Bármilyen eredményre jutunk is az önéletrajzi szövegek értelmezéséből, a következtetéseket a korai Luther-anyagban is ellenőrizni kell, ami azonban rendkívül összetett feladat, hiszen a korai művek önálló értelmezését, illetve azok vizsgálatán keresztül Luther fejlődésének rekonstruálását is megköveteli. Valójában ez az utóbbi szempont az egész kérdésfelvetést nagy mértékben motiválta: a téma a XX. század elején, az ún. „Luther-reneszánsz” idején került előtérbe, miután a reformátor korai művei (előadásjegyzetei) a XIX. század végén a weimari kiadás első köteteinek megjelenésével hozzáférhetővé váltak.¹⁶

A megigazulástan Karl Hollnak, a Luther-reneszánsz atyjának munkássága nyomán került a kutatás középpontjába, és mind ő, mind tanítványai, Emanuel Hirsch és Erich Vogelsang megpróbálták a korai művek, elsősorban az első zoltárelőadások alapos elemzésével meghatározni azt a pontot, ahol a *iustitia Dei* új lutheri értelmezése először megjelenik.¹⁷ (Emlékszünk rá, hogy későbbi visszaemlékezéseiben Luther

¹³ A létige perfectumai már Liviustól kezdve gyakran megjelennek az összetett igealakokban, amelyek — a *coniugatio periphrastica*-tól való különbség elmosódása mellett — egyenértékűek lehetnek a létige imperfectumait tartalmazó alakokkal: vö. Raphael KÜHNER: *Ausführliche Grammatik der lateinischen Sprache*. Bd. 2: *Satzlehre*. Átdolg. Carl STEGMANN. 5. kiad. ell. A. THIERFELDER. Hahn, Hannover 1992 (utánny.) [1878¹] 163–167, kül. 165–166. A nyelvtörténeti jelenségre Déry Balázs hívta fel a figyelmet, a kérdés tisztázásában pedig Ittész Máté volt segítségemre. Mindkettőjüknek köszönettel tartozom.

¹⁴ Pl. Ernst STRACHE: *Luthers großes Selbstzeugnis 1545 über seine Entwicklung zum Reformator: historisch-kritisch untersucht*. Heinsius, Lipcse 1926. 122–123. Vagy újabban (hivatkozással Heinrich Bornkammra) Bernhard LOHSE: *Martin Luther's Theology. Its Historical and Systematic Development*. Ford. és szerk. Roy A. Harrisville. Fortress, Minneapolis 1999 [1. német kiad. 1995] 91–92.

¹⁵ Vö. WICZIÁN (11. jz.) 53, hivatkozással STRACKÉre (14. jz.).

¹⁶ *Dictata super Psalterium* = WA 3: *Psalmenvorlesungen 1513/15 (Ps. 1–84)* (1885) és WA 4: *Psalmenvorlesungen 1513/15 (Ps. 85–150)* (1886); *Operationes in Psalmos* = WA 2: 2. *Psalmenvorlesungen 1519/21 (Ps. 1–22)* (1892).

¹⁷ Karl HOLL: „Der Neubau der Sittlichkeit”, in *Gesammelte Aufsätze zur Kirchengeschichte*. Bd. 1: *Luther*. Mohr (Paul Siebeck), Tübingen 1921. 131–244. Holl egyébként itt már maga is jelentős korábbi szakirodalomra támaszkodik, és azt részletesen tárgyalja, ld. hosszú jegyzetét a 163–165. oldalon. Emanuel HIRSCH: „Initium theologiae Lutheri”, in *Festgabe für D. Dr. Julius Kaftan zu seinem 70.*

ennek a R 1,17-beli kifejezésnek az értelmezéséhez kötötte a fordulópontot.) Holl a megigazulástani áttörést 1511 nyara és 1513 tavasza közé teszi, azaz még a *Dictata super Psalterium* (1513/1514) előttre.¹⁸ Hirsch — és hozzá hasonlóan Heinrich Boehmer¹⁹ is — a 30. (31.) zsoltár értelmezésénél, Vogelsang teljes erejében viszont csak a 70. (71.) zsoltárnál véli ezt felfedezni.²⁰ Hogy ez a megközelítés milyen hosszán mennyire meghatározó maradt, arra vonatkozóan hadd idézzek egy anekdotát, amelyet Steven Ozmenttől, a reformációtörténet-írás elmúlt negyven évének egyik meghatározó alakjától hallottam. Ozment Heiko Obermannál doktorált a Harvardon 1967-ben. Elbeszélése szerint a doktori szigorlata úgy zajlott, hogy kezébe nyomták a weimari kiadás 3. kötetét a *Dictata*-val, és feltették a vizsgakérdést: hol történt meg Luther reformatori áttörése? — Mindez az eredeti kérdésfelvetéshez képest egy fél évszázaddal utóbb és egy óceánnal odébb!²¹

A *mikor?* kérdésre adandó válasznak ezzel még korántsem értünk a végére, de hadd térjek át röviden a 3. pontra, a *mi?*-re: mi történt Luther megtérésekor? A Luther-reneszánsz válasza — és ez összhangban van a latin előszóval és a „toronyélményről” szóló egyéb visszaemlékezésekkel, beleértve Bugenhagen nemrégiben közreadott beszámolóját is²² —, hogy radikális fordulat következett be Luther „istenigazság”-fogalmában. Ezt szokás Luther „reformatori áttörésének” vagy „fordulatának” nevezni. Ez tehát Luther „megtérése” a tartalma. Érdekes megjegyezni, hogy ez a megfeleltetés jobbra meghatározó az egész Luther-kutatásban még akkor is, ha a „reformatori áttörés” tartalmát nem mindenki azonosítja a *iustitia Dei* újraértelmezéseként. Újabban Oswald Bayer például az ígélet- (*promissio*) fogalom új tartalmában látja a döntő mozzanatot, míg korábban Ernst Bizer számára a kulcsmotívum az volt, hogy az ige az egyetlen „kegyelmi eszköz” (*Wort als Gnadenmittel*).²³ Ezzel vissza is kanyarodtam a keltezés kérdéséhez.

Geburtstage, 30. September 1918. Dargebracht von Schülern und Kollegen. Mohr, Tübingen 1920. 150–169. Erich VOGELSANG: *Die Anfänge von Luthers Christologie nach der ersten Psalmenvorlesung. Insbesondere in ihren exegetischen und systematischen Zusammenhängen mit Augustin und der Scholastik dargestellt.* De Gruyter, Berlin 1929.

¹⁸ HOLL (17. jz.) 162–166, kül. 163. Érdekes megjegyezni, hogy Holl ezt megkülönbözteti a *iustitia Dei* értelmezésének kiteljesedésétől, amelyet 1519-re datál (kül. 165, 2. jz.), ezzel — mint látni fogjuk — megelőlegezve számos későbbi kutató álláspontját.

¹⁹ Heinrich BOEHMER: *Luthers erste Vorlesung.* Hirzel, Lipcse 1924 és *Der junge Luther. Mit neun- und dreißig Abbildungen nach Holzschnitten und Kupferstichen des sechzehnten Jahrhunderts.* Flamborg, Gotha 1925. 93–116.

²⁰ VOGELSANG (17. jz.) kül. 59. A Luther-reneszánsz vonatkozó kutatásaihoz és a datálás kérdéseihez vö. WICZIÁN (11. jz.) 52–61.

²¹ 1958-as könyvében Erikson is magától értőden támaszkodik Vogelsang eredményeire, ERIKSON (6. jz.) VI.4. fej., kül. 201–204.

²² Martin LOHRMANN: „A Newly Discovered Report of Luther’s Reformation Breakthrough from Johannes Bugenhagen’s 1550 Jonah Commentary”, *Lutheran Quarterly* XXII (2008) 324–330, kül. 325.

²³ Oswald BAYER: *Martin Luthers Theologie. Eine Vergegenwärtigung.* 2., javított kiad. Mohr Siebeck, Tübingen 2004 [2003¹] kül. 43–53 és Ernst BIZER: *Fides ex auditu. Eine Untersuchung über*

Láttuk, hogy a XX. század első felében a reformátori áttörés datálására az 1514 körüli időpont volt széles körben elfogadott, még ha kisebb eltérések mutatkoztak is a konkrét dátumot illetően. Ezt a konszenzust éppen Bizer kérdőjelezte meg 1958-ban, amikor — elemzésében nagy jelentőséget tulajdonítva a latin előszónak és más késői forrásoknak — komolyan felvetette, hogy Luther belső irányváltása csak 1518-ban következett be. A legnagyobb hatást kritikájával érte el, amennyiben sokak számára meggyőző (ellen)példákat idézett Luther 1514 utáni műveiből, amelyekben még nem mutatható ki a megigazulástan új értelmezése. Ezzel jórészt kihúzta a talajt elődei érvei alól, bár saját olvasata körül nem sikerült konszenzust kialakítania.²⁴

A konkrét dátumok ugyan kisebb-nagyobb változatosságot mindkét oldalon mutatnak, a Luther-reneszánsz, illetve Bizer által kijelölt két fő értelmezési irány lényegében máig meghatározza a vitát. Ebbe olyan jelentős tudósok is bekapcsolódtak, mint Kurt Aland, Martin Brecht vagy Oswald Bayer, akik 1518 kora tavaszára teszik Luther új felismerését, Richard Marius pedig egészen 1519 végéig tolja ki az időpontot.²⁵ A másik oldalon Alister McGrath 1515 mellett érvel,²⁶ Bernhard Lohse pedig — aki szerkesztőként két vaskos kötettel járult hozzá a témával kapcsolatos irodalom feldolgozásához²⁷ — az 1990-es évek közepén határozottan a korai keltezés mellett tört lándzsát, lényegében egyetértve Vogelsang korábbi rekonstrukciójával (70/71. zsolttár).²⁸

A lövészárkok tehát ki vannak ásva, és az elmúlt fél évszázadban inkább csak mélyültek, mint betemetődtek volna. Nem valószínű, hogy újabb — a kérdést egyértelműen eldöntő — források lássanak napvilágot,²⁹ ezért nem tartom valószínűnek,

die Entdeckung der Gerechtigkeit Gottes durch Martin Luther. 3., javított kiad. Kreis Moers Verlag der Buchhandlung des Erziehungsvereins, Neukirchen 1966 [1958¹] 140. Vö. BRECHT (7. jz.) 222 és LOHSE (14. jz.) 87.

²⁴ Vö. LOHSE (14. jz.) 87–88. NB: Bizer előbb említett tartalmi javaslata nehezen egyeztethető össze módszertanával, amennyiben a késői források lényegében egybehangzóan a R 1,17 újraértelmezéséhez (vagyis a *iustitia Dei* kérdéséhez, a megigazulástanhoz) kötik a belső élményt, és nem igazolják Bizer értelmezését, miszerint a lényeg az a felismerés volt, hogy Isten az *igén* keresztül igazítja meg az embert.

²⁵ Kurt ALAND: *Der Weg zur Reformation. Zeitpunkt und Charakter des reformatorischen Erlebnisses Martin Luthers.* Kaiser, München 1965. kül. 104–105. BRECHT (7. jz.) kül. 229. BAYER (23. jz.) kül. 48. MARIUS (6. jz.) 12. fejj., kül. 203 (vö. 194). Vö. OBERMAN (6. jz., *Luther*) 152.

²⁶ Alister MCGRATH: *Luther's Theology of the Cross. Martin Luther's Theological Breakthrough.* Blackwell, Oxford 1985. 4. fejj., kül. 147.

²⁷ Bernhard LOHSE (szerk.): *Der Durchbruch der reformatorischen Erkenntnis bei Luther.* Wissenschaftliche Buchgesellschaft, Darmstadt 1968. és UŐ (szerk.): *Der Durchbruch der reformatorischen Erkenntnis bei Luther. Neuere Untersuchungen.* Steiner, Stuttgart 1988.

²⁸ LOHSE (14. jz.) 92–93.

²⁹ Lásd pl. Bugenhagen beszámolóját, amelynek közreadója egyértelműen a korai datálás mellett foglal állást, sőt arra irányítja a figyelmet, hogy Luthert már 1509-ben is foglalkoztatta a *iustitia Dei* és a hit általi megigazulás kérdésköre, maga a forrás azonban túl késői és nem szolgál elég közvetlen adatokkal ahhoz, hogy meghatározó bizonyítékká válhasson a vitában: LOHRMANN (22. jz.) kül. 324 és 327–328.

hogy ez a vita egyhamar nyugvópontra kerüljön. Annál is kevésbé, mert a tét nem csekély. Ha az áttörés valóban bekövetkezett 1514 körül, ahogy azt az elmúlt száz év során sokan állították, akkor a Rómával való konfliktus a reformációi felismerés, az új megigazulástan következménye. Ha pedig a Bizer-tábornak van igaza, akkor éppen a késő középkori egyház gyakorlatával és teológiájával való összeütközés adta meg Luthernak a végső lökést meghatározó felismeréséhez.³⁰

Egy új paradigma felé

Ezen a ponton érdemes észrevenni, hogy a „toronyélményt” későre datálók egyik fő érve, hogy az 1514 utáni időből idéznek még „reformálatlannak” tűnő kijelentéseket Luthertől (*ergo* a fordulat még nem következhetett be), míg a „korai párt” azt hangsúlyozza, hogy az első ránk maradt előadásokban hol fedezhetők már fel az újszerű megigazulástan egyértelműnek tűnő jelei. (Mellesleg Lohse szellemesen visszájára fordítja az ellentábor érvét azzal, hogy megmutatja, még jóval az általuk preferált késői időpont *után* is akadnak olyan passzusok, amelyek aligha egyeztethetők össze a reformatori felismerésekkel.) Mindenesetre ez az átfedés — hogy ti. mindkét tábor fokozatokat lát Luther fejlődésében — kijelölhet egy új irányt a patthelyzetből való kilábalásra.

Valójában az immár évszázados vita minden szakaszában jelen volt az a felismerés, hogy Luther gondolkodása, sőt egzisztenciális beállítódása fokozatosan változott meg. Erre számos utalást találunk Luthernál — a latin előszó végén is tesz hasonló kijelentéseket —, itt most csak egy asztali beszélgetést idézek:

Teológiámat nem egy csapásra tanultam meg, hanem lassankint mind mélyebbre és mélyebbre kellett hatolnom. A pápa és hittudósai miatt való lelki vívódásaim juttattak ideig, hiszen gyakorlás nélkül semmit sem tanul meg az ember.³¹

A reformátor ilyen és hasonló vallomásai természetesen nem ismeretlenek a Luther-kutatás számára. Szinte bármelyik szerzőnket számba vehetnénk, s megtalálnánk nála az egyszeri fordulópont mellett a fokozatos fejlődés modelljét is.³² Csak egyetlen példát emelek ki, amely egyszersmind segít majd felvenni egy a bevezetőben elejtett szálát is. Rendkívül népszerű (millió példányszámban eladott és legutóbb 2013-ban újrakiadott) Luther-életrajzában Roland H. Bainton három lépcsőben rajzolja meg Luther megtérését: 1) a stotternheimi vihar, 2) az első mise megrendítő élménye, végül 3) a latin előszóban felidézett megigazulástani felismerés.³³

³⁰ Vö. LOHSE (14. jz.) 86–87.

³¹ VIRÁG (3. jz.) 71. A német eredetihez ld. WA TR 1:146.12–14 (= Nr. 352, 1532. ősz).

³² Pl. BRECHT (7. jz.) 228–229. ERIKSON (6. jz.) kül. 204. LOHRMANN (22. jz.) 324. LOHSE (14. jz.) 86. MARIUS (6. jz.) 213. MCGRATH (26. jz.) 145–146. OBERMAN (6. jz., *Luther*) 165–166. WICZIÁN (11. jz.) 56.

³³ Roland H. BAINTON: *Here I Stand. A Life of Martin Luther*. Mentor, h. és é. n. (New York, 1977) [1950¹] kül. 46–50. Érdemes megjegyezni, hogy legtöbb kollégájához hasonlóan Bainton is

Mindezek fényében a fontos historiográfiai kérdés nem az, hogy *melyik* fordulópont a döntő. Természetesen ez a kérdés is feltehető — McGrath például erre hegyezi ki a saját gondolatmenetét³⁴ —, de ez még a régi (1514 kontra 1518) paradigma kérdése. A lényeges kérdés véleményem szerint ezzel szemben az, hogy miért írja felül a pontszerű megtérés a sok évre széthúzott, fokozatos irányváltás modelljét. Ha a kutatók rendre úgy látják, hogy Luther teológiai orientációja nem egyik pillanatról a másikra változott meg, hanem hosszabb időn keresztül lépésről lépésre formálódott át, akkor miért ragaszkodnak mégis az „áttörés”-metaforához, miért próbálják mégis azt a konkrét eseményt — vagy jól körülhatárolható szöveghelyet — megragadni, ahol Márton, a középkori szerzetes egyszerre reformátorrá vált?

Ez a paradox történetírói gyakorlat aligha vezethető vissza egyetlen okra. A kérdés összetett választ igényel, és itt csak néhány szempont felvillantására van lehetőségem. Jelentősen befolyásolhatja a történetírói szemléletet, hogy magát a megtérésparadigmat — talán a damaszkuszi út hatására — pontszerűnek értelmezzük, pedig egyáltalán nem szükségszerű, hogy ezt kizárólagosnak tekintsük. Ugyanakkor a folyamatszerűen értelmezett fejlődés során is vannak jelentős állomások, fordulópontok, és ezek az utólagos értelmezésben könnyen kapnak kiemelt szerepet.³⁵ Ha felismerjük is azt — amit lényegében minden Luther-kutató megtett —, hogy a változás több lépcsőben ment végbe, akkor is kézenfekvően felmerül a kérdés, hogy az egyes fordulópontoknak mi az egymáshoz való viszonyuk. Melyik szükséges és — főként — melyik elégséges feltétele annak, hogy egy új szakaszról beszélhessünk?

Az „új szakasz” jelentősége Luther esetében nem korlátozódik személyes életútjára, hiszen ez az életút összességében egy korszakos jelentőségű fordulatot testesít meg. Ez kétségtelenül az egyik legfontosabb tényező, amely erősíti az „előtte” és „utána” közti éles határhúzás igényét. Amikor Lutherről van szó, nem egyszerűen egy személyes életet, hanem egyszersmind egy korszakot is próbálunk értelmezni.³⁶ Az *initium theologiae Lutheri* problémája elválaszthatatlan az *initium theologiae reformationis* kérdésétől — s már az is sokatmondó, hogy Hirsch így, egyes számban a „kezdet”-ről beszél, s nem is a kezdetekről.

Amennyire nyilvánvaló, hogy korszakváltások soha nem történnek egyik napról a másikra, éppen annyira mélyen gyökerező hagyománya van a történetírásban annak, hogy ha nem is percre, de legalább évre pontos határokat jelöljünk ki az egyes történelmi korszakoknak (ami természetesen nem zárja ki azt, hogy a konkrét dátumokról éles — és gyakran politikai vagy ideológiai természetű — vitákat folytassunk).

az utolsó mozzanatot tartja perdöntőnek. Erikson egész könyve ezeknek és további hasonló eseményeknek a — pszichológiai megközelítésű — tárgyalásából épül fel, de számára nem a megtérés, hanem a személyiségfejlődés a kulcskérdés.

³⁴ MCGRATH (26. jz.) kül. 146.

³⁵ Hogy nemcsak mi értelmezzük Luthert utólag, hanem már ő maga is értelmezte saját magát, és számunkra jelentős részben ezek az eleve értelmezett adatok jelentik az elemzés kiindulópontját, csak nehezíti a dolgunkat.

³⁶ Vö. Volker LEPPIN: *Martin Luther*. Wissenschaftliche Buchgesellschaft, Darmstadt 2006. 2–3.

Ez a hagyomány éppen a reformációtörténet-írásban különösen is erősen él, elég csak utalnom 1517. október 31-ére és a tételek kiszögezésének történelmileg kétséges, ám a köztudatba kitörölhetetlenül beivódott mozzanatára.³⁷ Hogy a korszak, amelynek születését Luther nevéhez kötjük, sok szempontból máig tart, és hogy a lutheri örökség — beleértve a lutheri kezdetek kérdését — ma is jelentős közösségek identitása szempontjából meghatározó, nem teszi egyszerűbbé a helyzetet.

Luther életútját tekintve nehéz lenne azt állítani, hogy a stotternheimi viharban átélt halálfélelem és azt követően a fiatal jogászhallgató kolostorba vonulása — vagyis az a fordulat, amely során egy tehetséges ifjú lemondott az előtte álló ígéretes világi pálya lehetőségéről és egész életét Istennek szentelte — nem elégíti ki a konverzió fogalmát. Ekkor azonban a „mi lett volna, ha Luther nem tér meg?” kérdésre nem az a válasz, amivel a tanulmányomat kezdtem, hogy ti. szép csendesen leélt volna szerzetesi–professzori évtizedeit Wittenbergben, majd lelkét kilehelve a feledés homályába merült volna — hanem az, hogy nem is lett volna szerzetes, hanem jogot tanult volna, ahogy az apja akarta. Ebben a paradigmában Luther megtérése még egyértelműen „középkori” esemény, reformatori „áttörése” — és így az egész reformáció — pedig másodlagos.³⁸

Így tehát a reformáció egésze szempontjából a stotternheimi epizód legfeljebb szükséges, de semmiképpen nem elégséges feltétel volt. Ezzel szemben a wittenbergi ágostonos szerzetes teológiai szemléletének radikális átrendeződése, a „reformációi áttörés” kielégíteni látszik az utóbbi követelményt is. Érthető hát, hogy a reformáció örököseinél miért kap nagyobb hangsúlyt ez a mozzanat. S abban kétségtelenül igazuk van, hogy a szerzeteslét önmagában nem hozott Luthernak megnyugvást, a kolostori élet szubjektív értelemben semmiképpen nem hozta meg a beteljesedést Istenkapcsolatában. Másrészt az a teológiai felismerés, amely Luthert reformátorrá tette, személyes életében is messzeható következményekkel járt. Az „áttörés” nem maradt pusztán intellektuális élmény, hanem — ahogy erről késői visszaemlékezésében is beszámol — egész létezését meghatározta. Ez az egzisztenciális dimenzió pedig valóban rokonítja a R 1,17-hez kapcsolódó hermeneutikai fordulatát³⁹ a megtérés jelenségével,

³⁷ Vö. BRECHT (7. jz.) 200–202.

³⁸ A stotternheimi epizód irodalma mára önmagában is elég jelentős, pl. BRECHT (7. jz.) 48–49; MARIUS (6. jz.) 43–45; Erikson különösen is részletesen tárgyalja a páli párhuzamot, ERIKSON (6. jz.) 91–95; Bainton számára pedig ez az 1505-ös vallásos krízishelyzet szolgál az egész életrajz kiindulópontjául, BAINTON (33. jz.) 1. fej. A kérdés friss és részletes tárgyalásához ld. Andreas LINDNER: „Was geschah in Stotternheim? Eine problematische Geschichte und ihre problematische Rezeption”, in Christoph BULTMANN — Volker LEPPIN — Andreas LINDNER (szerk.): *Luther und das monastische Erbe*. Mohr Siebeck, Tübingen 2007. 93–110, aki a korábbi irodalomról is alapos áttekintést ad, és meggyőzően mutatja meg, hogy mai ismereteink erről az epizódról eleve a reformáció jegyében állnak, és ha Luther nem lesz reformátorrá, akkor — középkori perspektívából — valószínűleg kolostorba vonulásának történetét is másként értékelnénk.

³⁹ Vö. ITTÉZS Gábor: *Christum treiben. Luther bibliaértelmezése a Szentírás könyveihez írt előszói alapján*. Luther Kiadó — Magyarországi Luther Szövetség — Nyugati (Dunántúli) Evangélikus Egyházkerület, Budapest — Győr 2009. 25–26.

és szinte kézenfekvővé teszi, hogy teológiai fejlődését ezen a ponton — és itt a *ponton* is hangsúly van — a *conversio*-paradigma segítségével értelmezzük.

Fontos azonban azt is észrevennünk, hogy bármennyire is központi jelentőségű Luther teológiája szempontjából a törvény és evangélium megkülönböztetése vagy a *iustitia Dei* újraértelmezése,⁴⁰ és bármekkora jelentőséget tulajdonított is később ennek a felismerésnek ő maga, ez önmagában nem írja le reformátori teológiájának egészét. Vagyis a „toronyélmény” talán elégséges feltétele Luther reformátorrá válásának — más szóval, ha a teológiatörténethez való hozzájárulása ebben az egy felismerésben merült volna ki, akkor is reformátornak tartanánk —, de aligha a teljessége annak, amit Luther reformátori teológiájának tekintünk. Tehát nemcsak Luther megtérését nem szerencsés egyetlen pontra — a teológiai gondolkodásában bekövetkezett fordulóra — redukálni, hanem teológiai fejlődését sem megalapozott leegyszerűsíteni egyetlen döntő fordulatra.

A fenti elemzésben láttuk, hogy Luther megtérése egyfelől könnyen azonosítódik teológiai *felfogásának* alapvető megváltozásával, másfelől ez a változás időben erősen körülhatárolt — lényegében pontszerű — eseményként értelmeződik. Mindkét mozzanatot érdemes azonban problematizálni. Ha egészen nem is függetleníthetők egymástól, az elemzés fogalmi szintjén célszerű különbséget tenni Luther megtérése és teológiai látásának fejlődése között. Még fontosabb azonban, hogy felismerjük, a joghallgatóból reformátorrá válás folyamatának elemzésében az egyszeri pontszerű fordulat modellje olyan külső értelmezési konstrukció, amelyet valójában csak ráerőltetni lehet az adatokra. Ennek megfelelően a mindent meghatározó reformációi áttörés elképzelését valószínűleg tanácsos „nyugdíjazni”, s helyette Luther vallási–teológiai fejlődésének folyamatszerűségét hangsúlyozni — ahogy ő maga is tette.⁴¹ Ez természetesen nem zárja ki, hogy kiemelten fontos mozzanatok is azonosíthatóak a történetben. A „toronyélmény” ezek közé fog tartozni, és történelmi jelentőségét éppen akkor értjük meg igazán, ha nem az egész reformáció mitikus kezdőpontját látjuk benne, hanem egy sokrétű, összetett folyamat, egy fokozatosan kibomló radikális irányváltás megkerülhetetlen állomását.

⁴⁰ A „toronyélmény” és a törvény és evangélium megkülönböztetésének összekapcsolásához saját idézett tanulmányomon (39. jz.) kívül ld. még Berndt HAMM: „Naher Zorn und nahe Gnade. Luthers frühe Klosterjahre als Beginn seiner reformatorischen Neuorientierung”, in BULTMANN — LEPPIN — LINDNER (38. jz.) 111–151, kül. 114–115.

⁴¹ Egy ilyenfajta új megközelítést tükrözik egy 2005-ös, Luther erfurti kolostorba vonulásának 500. évfordulója kapcsán tartott konferencia anyagát tartalmazó kötetben, BULTMANN — LEPPIN — LINDNER (38. jz.); kül. Volker LEPPIN: „Einleitung. Die Erforschung von Luthers reformatorischer Entwicklung auf dem Weg vom «Wende-Konstrukt» zur Kontextualisierung”, 1–8. és HAMM (40. jz.). Bizonyos értelemben Leppin Luther-életrajza is ezt a programot valósítja meg, LEPPIN (36. jz.). Kérdés azonban, hogy a szerző által ott megrajzolt „középkori” Luther kép nem megy-e túl messzire, s nem áldoz-e fel túl sokat a radikális változásból a folytonosság oltárán, és nem nehezíti-e meg ezzel egyúttal a „késői” — Leppin olvasatában lényegében az 1525 utáni! — Luther értelmezését is.

Rövidítések (források)

LMM = *D. Luther Márton művei. A reformáció négyszázados fordulójának örömnépe és emlékeztére.* Szerk. MASZNYIK Endre, ford. Uő et al. 6 kötet. Luther-Társaság, Budapest — Pozsony 1904–1917.

WA = *D. Martin Luthers Werke: Kritische Gesamtausgabe.* 73 kötet 85 részben. Böhlau, Weimar 1883–2009.

WA TR = *D. Martin Luthers Werke. Tischreden.* Szerk. Karl DRESCHER. 6 kötet. Böhlau, Weimar 1912–1921.

Tartalomjegyzék

Dezső Tamás: <i>A AFION könyvek elé</i>	5
Déri Balázs: <i>Conversio</i>	7

BEVEZETŐ ELŐADÁSOK

Szűcs Ferenc: <i>A megtérés teológiatörténeti és rendszeres teológiai szempontból</i>	19
Kövecses Zoltán: <i>Megtérésmetaforák — kognitív nyelvészeti megközelítés</i>	25
Kelemen János: <i>A conversio poétikája: Dante</i>	33
Keserü Katalin: <i>Conversio a modern képzőművészetben. Teozófus művészet</i>	39

BIBLIAI ÉS KORA KERESZTÉNY MEGTÉRÉSNARRATÍVÁK ÉS ÉRTELMEZÉSEIK

Barta Zsolt: <i>Egy találkozás visszhangjai Péter történetében</i>	61
Pecsuk Ottó: <i>A damaszkuszi út: megtérés vagy elhívás?</i>	69
Rényi András: <i>Befogadás testközelben. A conversio vallási tapasztalatának esztétikai közvetítése Caravaggio római Szent Pál-képén</i>	77
Lénárt Tamás: <i>A megtérés szövegnyomai. Mészöly Miklós: Saulus</i>	85
Heidl György: <i>Mária Magdolna megfordulása</i>	91
Hanula Gergely: <i>A katekumenek keresztelési előkészülete Jeruzsálemi Cirillnél</i>	101
Dejcsics Konrád OSB: <i>A megtérés narratívái IV–V. századi szerzetes-elbeszélésekben</i>	109

AZ „IGAZ BETÉRŐK” — ÉS A KITÉRŐK

Zsom Dóra: <i>Erőszakkal megkeresztelt zsidók (converso-k) az Ibériai-félszigeten</i>	119
Frank Tibor: <i>Asszimiláció és konverzió a XIX. század végi Közép-Európában</i>	127
Hetényi Zsuzsa: <i>„Egyszerre kint s bent egeret?” Orosz-zsidó írók identitásváltságai/váltásai. Verziók a konverzióra</i>	135
Vincze Kata Zsófia: <i>Conversio és etnicitás a mai magyarországi zsidóságban</i>	149

MEGTÉRÉS ÉS TÉRÍTÉS AZ ISZLÁMBAN

Maróth Miklós: <i>Az erőszak és a térítés Alfarabi politikai filozófiájában</i>	157
Vásáry István: <i>Az aranyhordai és iráni mongol uralkodók iszlámra térésének narratívái</i>	163
Hajnal István: <i>Munkában a misszió. A korai iszmá'ili misszió hittérítő tevékenységének jellemzői</i>	173

Péri Benedek: <i>Egy borissza költő megtérése. Egy XVI. századi török megtérés-narratíva</i>	189
Szombathy Zoltán: <i>Az áttérés mint etnikai kérdés. Vallás és etnikum össze-fonódása afrikai példák alapján</i>	199
Németh Pál: <i>Iszlám és térítés keresztyén szempontból átgondolva</i>	213
MEGTÉRÉS ÉS TÉRÍTÉS A HINDUIZMUSBAN, A BUDDHIZMUSBAN	
ÉS A SZIKH VALLÁSBAN	
Hidas Gergely: <i>Buddhista megtéréstörténetek</i>	221
Körtvélyesi Tibor: <i>Mára megtérése</i>	231
Kiss Csaba: <i>Sokkterápia: ki-, be- és megtérések a Matszjéndraszanhitában</i>	241
Dezső Csaba: <i>Az uralkodók személyes vallása és valláspolitikája az V–XI. századi Kasmírban</i>	247
Szántó Péter-Dániel: <i>A tantrikus buddhista megtérés társadalmi vonzatai a középkori Indiában</i>	253
Szegedi Mónika: <i>A nőstényördög megszelídül. Tibet megtérése</i>	261
Ruzsa Ferenc: <i>Miért nem léphet be a súdra a szentélybe?</i>	283
Radnóti Alice: <i>Konverzió, kaszt és politika a mai Pandzsábban. A dérák és a szikh orthodoxia</i>	289
A HITTÉRÍTÉS TECHNIKÁI A TÖRTÉNELEMBEN	
Kósa Gábor: <i>A kaméleon-misszió. A manicheus térítés technikái</i>	303
Voigt Vilmos: <i>Volt-e „Conversio Hungarorum”-szöveg?</i>	339
Salát Gergely: <i>A katolikus térítés Kínában. A Ricci-módszer</i>	345
KONVERZIÓK A KÖZÉPKORI ÉS A KORA ÚJKORI EURÓPÁBAN	
Borbély Gábor: <i>Kilépés a struktúrákból: mendikáns szerzetesség. Aquinói Szent Tamás csatlakozása a dominikánus rendhez</i>	355
Boreczky Elemér: <i>John Wyclif „conversio”-ja. A természetes és a szellemi ember integritása és az új „communio”</i>	359
Ittész Gábor: <i>Megtért-e Luther 1517 előtt? A „toronyélmény” mint reformáció-történeti probléma</i>	369
Ferencz Győző: <i>John Donne és a konverzió paradoxona</i>	381
Szentmártoni Szabó Géza: <i>Balassi Bálint conversio-ja</i>	393
Koltai Kornélia: <i>Péchi Simon. Egy rendkívüli szombatos tipikus szombatos életútja</i>	411
Orlovsky Géza: <i>A gyülekezeti énekléstől a vallásos költészet felé</i>	419

A VALLÁSI MEGÚJULÁS ALAKZATAI A KORA ÚJKORTÓL MAIG

Bollobás Enikő: <i>Az amerikai megtéréstörténetek performatív retorikája</i>	429
Iványi Gábor jr.: <i>Egyház, megtérés és (civil) társadalom John Wesley-nél</i>	439
Rákóczi István: <i>Az indián pajé, a jezsuita atya, a protestáns lelkipásztor és az evangelizáló prédikátor. Missziós stratégiák a modernkori Brazíliában az indiánok között</i>	449
Szalai Miklós: <i>A vallási hagyomány megmerevítése a modernitással szemben. A protestáns fundamentalizmus tanítása a Biblia inspirációjáról</i>	457
Szigeti Jenő: <i>Megtérési mozgalmak a XIX. századi magyar vallásosság hátterén</i>	465
Rajki Zoltán: <i>Megtéréstípusok az ezredforduló Magyarországon</i>	473
Benke László: <i>Magánmítoszok. A lelkiút-narratíva és a bibliaértelmezés új változatai az Újvilágban</i>	481
Birtalan Ágnes: <i>Vallási stratégiák Mongóliában az 1990-es politikai változásokat követően. (Kereszténység és iszlám)</i>	489

MEGTÉRÉS/ÁTTÉRÉS AZ EGYHÁZJOGBAN/VALLÁSJOGBAN

Turán Tamás: <i>A zsidóságba való betérés érvénytelenítésének problémája a zsidó vallásjogban. Történeti-kritikai áttekintés</i>	503
Balázs Gábor: <i>A betérés intézményének válsága a mai Izraelben</i>	521
Abdul-Fattah Munif: <i>Betérés és áttérés az iszlám jogban</i>	525
Juhász-Laczik Albin OSB: <i>Megtérés a katolikus egyházjogban</i>	529

APOSZTÁZIA, HITEHAGYÁS ÉS VALLÁSTALANSÁG

Ludassy Mária: <i>Rousseau konverziói. A savoyai vikárius vallásától a lengyel nemzeti hitvallásig</i>	537
Péter Ágnes: <i>Percy Bysshe Shelley romantikus ateizmusa</i>	543

EXCOMMUNICATIO ÉS ABSOLUTIO

Földváry Miklós István: <i>A Hartvik-agenda kiközösítési és visszafogadási rítusainak szerkezete és eredete</i>	551
Bárh Dániel: <i>„Ritus absolvendi ab excommunicatione”. A kiközösítettek feloldozásának kora újkori rítuselemei</i>	565

ÍRÁSOK MEGTÉRÉSRŐL ÉS KIZÁRÁSTÓL

Tatár György: <i>Isten megtérése</i>	575
Déri Balázs: <i>„Vessétek ki azért a gonoszt magatok közül” — „Ne ítélj, hogy ne ítéltelessél”</i>	583